

**Ramiz
TƏMKİN**

NİZAMI VƏ FOLKLOR

"Nizami və folklor" kitabında qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan folklorunun yaradıcısı və yaşadıcısı olan xalqımız öz müdrikliyinin, yaradıcı dühasının zəngin mənəvi sərvəti ilə qədim mədəniyyətə malik xalqlar arasında fəxri yerlərdən birini tutur. Onun tarixin qaranlıqlarından zəka məşəli kimi nur saçasaça gələn əsrlər yaşadı, mifologiyası, maraqlı nağılları, say-sız əfsanələri, duzlu lətifələri, şirin bayatıları, yanıqlı ağılları, həzin holavaları, hikmətamiz atalar sözləri və müdrik məsələlər bitib-tükənməyən mənəvi sərvətdir, xəzinədir. Dünyanın ən böyük sənətkarları, o cümlədən Nizami bu xəzinədən pay götürmüş, əbədiləşmişdir.

Professor Məmmədhusəyn Təhmasib yazır: "Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında mənbələrdən biri də Nizami kimi dahi sənətkarların əsərləridir. Nizami şifahi ədəbiyyatın bir çox janrlarından istifadə etdiyi kimi, xüsusilə qədim eposdan da bacarıqla istifadə etmişdir. Bu dahi sənətkarın "Xəmsə"sində yüzrlərlə kiçik, böyük əfsanələrə, əsatirlərə təsadüf edir. Bunlardan bəzlərini o özü yaratmış, bəzlərini yazılı məxəzlərdən, şifahi ədəbi əsərlərdən istifadə edərək yenidən işləmiş, təkmilləşdirmiş, xalqdan aldığı yeni xalqa qaytarmışdır".

"Nizami və xalq əfsanələri" mövzusu ilə bütün yaradıcılığı boyu məşğul olan görkəmli alim, professor Sədnik Paşa Pirsultanlının təbircə desək, əfsanə, rəvayət və yazılı ədəbiyyat əlaqələrinin öyrənilməsinə Nizami yaradıcılığı zəngin məlumat verir. Alimin qənaətinə görə, Nizami haqqında tarixi həqiqətlərin öyrənilməsində yazılı qaynaqlarla bərabər, şifahi qaynaqların da çox böyük əhəmiyyəti vardır və onların tədqiqi zəruridir. Alim bildirir ki, Nizaminin folklor əlaqələri müxtəlif şəkildə təzahür edir ki, bunları da əsasən 3 qrupa tədqiq etmək olar.

1. Nizaminin istifadə etdiyi əsatir və əfsanələr, yaxud da başqa folklor nümunələri.

2. Nizaminin özü tərəfindən yaradılmış folklor nümunələri.

3. Nizaminin həyat ilə əlaqədar yaranmış yeni folklor nümunələri, əsərlərinin sujet və motivləri.

S.P.Pirsultanlı yazır: "Nizaminin həyat və poetik irsi nə öz dövründə, nə də sonrakı yüzilliklərdə əsaslı şəkildə öyrənilməmişdir. Şairin tərcümeyi-halı çox sonralar, "Xəmsə" əsasında araşdırılmışdır. Halbuki Azərbaycanda Nizaminin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yer adları, kəndlər, qalalar, arxlar və bunlarla bağlı əfsanələr, rəvayətlər indi də mövcuddur. Bunlar şairin yaradıcılıq yolunun bir çox cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün əhəmiyyətli rol oynayır". S.P.Pirsultanlı yazır: "Nizami öz əsərlərində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bütün

nümunələrindən: atalar sözlərindən, məsəllərdən, əsatir və əfsanələrdən, rəvayətlərdən, nağıllardan, dastanlardan, hətta, ən sadə görünən tapmacalardan da yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir". Buna əyani misal olaraq "Xosrov və Şirin" əsərində özünə yer tutmuş sırf tapmaca elementlərini göstərmək olar:

**Bahar tapdım, bir bar tapmadı əlim,
Fəqət gördüm, suya dəymədi dilim.**

Yuxu rəya ilə bağlı olan bu beyt qədim dövrdən bu günə kimi gəlib çatmış tapmaca ilə eyni ahənglə səsləşir.

**"Sıldırım, sıldırım su keçdim,
Şıldırım suya batmadım.
Dəryadan don geyindim,
Titmişini da tapmadım".**

Hər iki tapmacanın məzmunu, mənası və ideyası eynidir. Birinci tapmacada yuxuda baharı, Fərat çayını görən Xosrov oyananda əli ilk nübara, eləcə də Fərat suyunu, ikinci tapmacada isə şalalə sudan keçən, dəryadan don geyinən insan oyananda bunların hər ikisinə həsrət qalır.

Gəncədə, Oğuzda, Qəbələdə, Naxçıvanda, İsmayılıda və digər yerlərdə şairin özü, əsərləri, qəhrəmanları ilə bağlı yer, arx, süd arxları və hovuzları, abidə qalıqları, tarixi nişanələr əfsanələr və rəvayətlərdə yaşamaqdadır. "Nizami və Ağcaqız" əfsanəsi Nizami və Afaqın sağlam sevgisini bu gün də yaşatmaqdadır.

Min bir kəndin qonağı olan, folklor sahəsində öz erasını yaradan S.P.Pirsultanlı Nizami yaradıcılığı ilə folklorun əlaqəsini müəmməl şəkildə araşdıran yeganə alimimizdir. Alimin toplayıb cılaladığı incilərdən "Bostan əhvalatı" rəvayəti "Sirlər xəzinəsi"ndə olan "Bir şahzadənin dastanı" ilə həmahəngdir, məna, sujet və ideya baxımından oxşardır. Həmin rəvayətə nəzər salsaq, yerinə düşər: "Ata yeniyyətme oğlunu başqa bir ölkəyə səfərə göndərir. Oğlan bu ölkəyə çatanda şah seçmək üçün mərasim başlayıb-mış.

O vaxtlar şah seçəndə humay (dövlət) quşu uçururlar. Üç dəfə quş uçururlar, üçündə də quş gəlib bu oğlanın başına qonur.

Ölkənin ağsaqqalı, qarasappa-lı naçar qalib bu qərrib oğlanı özlərinə şah seçirlər.

Bir yandan qərriblik, bir yandan təcrübəsizlik təzə şahı çox sıxır. Bir yandan da köhnə vəzir - vəkil onun əl-ayağına dolaşır. İşin aqibətini pis görən gənc şah atasının yanına adam göndərir. Həmin adamla atasına belə bir sifariş çatdırır: - Ata, məndən asılı olmadı. Quş uçurdular. Humay quşu məndən əl götürmədi, üç dəfə gəlib mənim başıma qondu. Məni şah seçdilər. İşlər yaxşı getmir. Heç bilmirəm ölkəni necə idarə edim?!

Qoca barmağını dişləyir. Hər şey ona aydın olur. Lakin, o, sifariş gətirən adama etibar etmir, dil-dodağını tərpetmir. Sakitcə bir xəncər götürüb bostana girir. Bu bostanda nə qədər iri qarpız-qovun varsa hamısını xəncərlə iki

bölür, tağdan üzür. Sonra da xəncəri bir küncə atır. Gələn qasidə deyir: - Deyərsən, atan dedi ki, mən heç nə bilmirəm.

Qasidə qayıdıb bütün gördüklərini gənc şahla danışır. Gənc şah da elə bu lazım idi. O, hər şeyi anlayır. İki-üç günün ərzində sarayda nə qədər baş aparan, çoxbilmiş köhnə şahla yaxın saray adamı, əyan-əşrəf, vəzir-vəkil var idisə hamısını camaatın gözü qarşısında dar ağacından asdırır.

Bundan çoxunun canına qorxu düşür. Sonra gənc şah heç bir çətinlik çəkmədən hökmdarlığa başlayır".

Hər iki rəvayət bir-birinə bənzəyir. Yeganə fərq isə Nizaminin əsərində yuxuda bir nurani qocanın şahla nəsihət verməsidir.

"Nuşirəvan və bayquşların söhbəti", "Süleyman və əkinçi", "Kərpickəsən kişinin dastanı" əsərləri öz sujet xəttini xalq əfsanələrindən götürmüşdür.

"Xosrov və Şirin" əsərləri ilə səsləşən "Fərhad və Şirin", "Fərhad arxı", "Şirin qala", "Şirin bulaq" və digər yer adları bu gün əfsanə-əsatir şəkildə xalq arasında dolaşmaqdadır. Həmçinin çoxvariantlı "Pəri qalası" əfsanələri, "Fatma nənin darağı" əfsanəsi də Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində söyləndiyi məxəzlərdəndir.

Ta qədim zamanlardan "Leyli və Məcnun" əfsanəsi sevgi, sadıqlıq, paklıq simvolu kimi dillərdə dolaşmaqdadır. Tədqiqatçı alim S.P.Pirsultanlı haqlı olaraq Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" əsərini yazarkən bu mənbədən bəhrələndiyini dönə-dönə vurğulayır.

Eyni zamanda tanınmış alim Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərinin əfsanə, əsatir və "Kitabi Dədə Qorqud" dastanından bəhrələnərək yazdığını əsaslı şəkildə oxucuların ixtiyarına verir. "Astıyax", "Tomiris", "Çiçəyin hünəri", "Şindan qalası", "Ustanın qarğıışı" əfsanələri, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Vəkil oğlu İmranın boyu" bu əsərin yazılmasında stimul rolunu oynamışdır.

"Nizami və Gəncə əmiri", "Əsir padşah", "Ədalətli Ənüşirəvan", "İsgəndər və Diri baba", "Fərhadın səsi" əfsanə və rəvayətləri Nizami əsərləri ilə səsləşən qiymətli folklor nümunələridir: "İsgəndər axtara-axtara gəlib dirilik çeşməsinə Şirvan torpağında tapır. Qızıl piyaləsini bulaqdan doldurub içmək istəyəndə bir quş qanad çalib suyu yerə tökür. İsgəndər bundan bərk qəzəblənir. Yay oxunu çıxarıb quşu vurmaq istəyir. Bu vaxt İsgəndər qaibdən

bir səs eşidir: - Ey İsgəndər, o quşu vurma, o sənin xilaskarıdır.

Bu səs sərt qayanın arasından gəlirdi. İsgəndər ona tərəf yeridi və səsə yaxından qulaq asmağa başladı: - Ey İsgəndər, bir vaxt mən də Şirvanın bu dirilik çeşməsindən içib ölməzlik qazandım. Adım oldu "Diri baba". Dünya durduqca mən də durdum. Qərinələr keçdi. Yar-yoldaşım, nəvəm, nəticəm, kötücəm, yadıcım, elim-günüm dünyadan köçdü, tək qaldım. Vaxt vardı mən də insan kimi yaşayırdım. Ürəyim duyurdu, ağılim yaradıb-qururdu, əllərim tikirdi. Bir adamın hayına çatanda, bir elin dərdinə, sevincinə şerik olanda düşünürdüm həyat gözəldi, yaşamaq ondan da gözəldir. İndi nə gözlərim görür, nə beynim düşünür, nə əllərim birinin əlindən yapışır, nə ürəyim məhəbbət oduna isinir. Özün söylə, belə bir dirilik kimə lazımdır? Odur ki, sənə yazığım gəldi. O quşu göndərdim ki, mənim günümə düşməyəsən. Bu sözlərdən sonra İsgəndər Dirilik suyundan içməyib, kor-peşman öz qoşunun yanına qayıtdı".

Böyük alimin qeyd etdiyi kimi, şair dünyasını dəyişdikdən sonra yazılı ədəbiyyatda "Xəmsə"nin təsiri ilə əsərlər yazılmış şifahi ədəbiyyatda onlarla əfsanə və rəvayət yaradılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, böyük şairimiz Rəsul Rza Nizaminin əsərləri ilə səsləşən "Alagöz" hekayəsini yazmışdı. "Nizami və Gəncə əmiri", "Əsil Padşah", "Şah və qarı", "Gəncə-Gəncə", "Xan yurdu" və digər əfsanələr diqqəti cəlb edir. Gələn bunlardan birinə - "Dağ adamı çağırır" əfsanəsinə nəzər salaq:

- Rum hökmdarının qoşunu Şamaxı şəhərini mühasirəyə alır. Şəhər hökmdara xəbər verirlər ki, bu gecə qoşunun yarısını Fit dağı bir-bir çağıraraq aparıb. O səmtə olan qoşundan bir nəfər də adam qalmayıb. Hökmdarı heyrət bürüyür: - Necə yəni, dağ qoşunu çağıraraq aparıb? Hökmdar sirdən ağah olmaq üçün inanılmış adamlardan bir neçəsini seçib həmin dağa tərəf göndərir. Onlar Suluta çataraq çatmaz Fit dağı adamları bir-cə-bircə öz adları ilə səsləyir. Çağrılanlar gedir, amma geri qayıtmır. Təkcə bir-iki nəfər səsə hay vermədiyindən xilas olur. Onlar qayıdıb hər şeyi olduğu kimi hökmdara danışirlar. Hökmdar deyir: - Torpaqla insan birləşdi. Onları istila etmək mümkün olmayacaq! Hökmdar Şamaxını buraxıb öz vətəninə qayıtmalı olur.

Bəli Azərbaycan əfsanələri xalq arasında yaşadığı kimi, Nizaminin "Xəmsə"sində də yaşayıb bizim zamanəyə gəlib çatmışdır. Başqa sözlə desək, Nizaminin əsərləri əfsanələrdən, yaxud onların müəyyən elementlərini toplayıb saxlayan vasitələrdən biridir.

Bir sözlə, filologiya elmləri doktoru, Əməkdar Mədəniyyət işçisi, Əməkdar müəllim, professor Sədnik Paşa Pirsultanlının "Nizami və folklor" kitabı Nizami Gəncəvinin başqa millətlərin nümayəndəsi kimi təqdim edənələrə ən tutarlı cavabdır.